

ÖZBEK TÜRKÇESİ EDEBİ DİLİNDE SIFAT FİİLLER

Dr. Aynur Öz*

Özbek Türkçesi gramerlerinde *sifetdaş* terimiyle ifade edilen sıfat fiiller, fiilin sıfata has vazifesine uygunlaşan, nesnenin özelliğini gösteren fonksional şekli¹; hem fiil, hem de sıfat özelliğine sahip olan fiil şekli² olarak tanımlanmaktadır. Özbek Türkçesindeki sıfat fiillerle ilgili olarak özel çalışmalar yapılmış³, çeşitli çalışmalarda ele alınmış⁴ ve tezlere⁵ konu olmuştur.

Özbek Türkçesindeki sıfat fiiller ile ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Sıfat fiillerin ayrı bir kelime türü olduğunu ispatlamaya çalışan dilcilerin yanında⁶ fiil ve ad arasında bir kategori olduğunu iddia eden dilciler de olmuştur.⁷ Bu görüşlere rağmen son yıllarda sıfat fiillerin fiil konusunda, fiillerin *fonksional şekilleri* alt başlığı altında ele alınması, bir gelenek hâlini almıştır.⁸

Sıfat fiiller, şahıs ve nesnenin hareketi ve durumu ile ilgili niteliğini bildiren ve genellikle sıfat görevinde kullanılan kelimelerdir. Özbek Türkçesi edebî dilindeki sıfat fiiller, hem sıfat, hem fiil özelliği göstermektedirler. Sıfat fiiller, zaman (*yâzgân kitâb*), çatı (*yâzilgân kitâb*), olumsuzluk (*yâzilmâgân kitâb*) kavramını ifade ettikleri için

* A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Araştırma Görevlisi.

¹ Hacıyev, A., *Lingvistik terminlarning izahli lugati*, Taşkent, 1985, s. 77.

² Fahri Kemal, vd., *Hazirgi özbek edebiy tili*, Taşkent, 1957, s. 459.

³ Cumaniyazov, R., *Özbek tilide sifetdaş*, Trudı instituta yazıka i literaturu im A. S. Puškina, Taşkent, 1949, s. 103- 130.

⁴ Gulamov, E., *Fe'l*, Hazirgi zeman Özbek tili kursiden materialler, Taşkent, 1954; Hacıyev, A., *Fe'l*, Taşkent, 1973.

⁵ Cumaniyazov, R., *Özbek tilide sifetdaş anıklavçiler*, Taşkent, 1944; Şahnezerova, M. D., *Özbek tilide sifetdaşning sintaktik hususiyetleri*, (kandidatlık tezi), Taşkent, 1971.

⁶ Cumaniyazov, R., *Özbek tilide sifetdaş*, Trudı instituta yazıka i literaturu im A. S. Puškina, Taşkent, 1949, s. 103- 130.

⁷ Gulamov, E., *Fe'l*, Hazirgi zeman Özbek tili kursiden materialler, Taşkent, 1954, s. 15.

⁸ Mirzayev, M., vd., *Özbek tili*, Taşkent, 1970, s. 138-144; Tursunov, U., vd., *Hazirgi özbek edebiy tili*, Taşkent, 1992, 351-360.

fiile benzemektedirler. Ancak, sıfat fiillerdeki zaman kavramı (*oqıgän bälä*), fiillerdeki (*keçä oqıgänmän*) kadar kesin ve net değil, daha genel bir zamandır.

Şahıs ve nesnelerin niteliğini bildirmesi bakımından sıfat fiiller, sıfata benzemektedir. Sıfatlar, nesnelerin statik niteliğini bildirirken (*uzun ädäm-yaxşı üy*), sıfat fiiller, şahıs ve nesnelerin hareketi ve durumu ile ilgili dinamik (*otırgän bälä-yäzilgän xat*) niteliğini bildirmektedir.

Özbek Türkçesi ile ilgili kaynaklarda sıfat fiil yapan ekler, genel olarak *-gän, -yätgän, -digän, -(u)vçı, -är, -äcäk, -yusi, /-güsi, -miş* şeklinde verilmektedir. Ancak, sıfat fiillerin sayısı konusunda farklı görüş de vardır. A. Hacıyev, *Fe'l* adlı çalışmasında aslında Özbek Türkçesinde sıfat fiil yapan eklerin en işleğinin geçmiş zaman sıfat fiil eki, *-gän* olduğunu, şimdiki zaman ve gelecek zaman sıfat fiillerinin ilgili zamanı bildiren şekil üzerine *-gän* ekinin eklenmesiyle yapıldığını belirtmektedir.⁹

Sıfat fiiller, çalışmalarda genel olarak ifade ettikleri zamana (geçmiş zaman sıfat fiilleri, şimdiki zaman sıfat fiilleri ve gelecek zaman sıfat fiilleri) veya sıfat fiil eklerinin işleklilik derecesine göre verilmiştir.

Bu çalışmada sıfat fiil ekleri, birden fazla zaman kavramını bildirmeleri bakımından işleklilik sırasına göre *-gän, -yätgän, -digän, -är, -uvçı, -äcäk* şeklinde ele alınmaya ve sıfat fiil eklerinin kelime yapımındaki görevi üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

-gän (-kän, -qan) eki:

Özbek Türkçesi edebî dilinde en işlek sıfat fiil eki olan bu ek, /k/ ve /g/ sesleriyle biten fiillere *-kän*, /q/, /ɣ/ sesleriyle bitenlere ise *-qan* şeklinde eklenmektedir: *ek-gän > ekkän, teg-gän > tekkän; tuy-gän > tuqqan, yäq-gän > yäqqan*.

Bu ekle yapılan sıfat fiiller, aşağıdaki anlamları bildirir:

1. Bu ekle yapılan sıfat fiiller, şahsın veya nesnenin geçmiş zamanda meydana gelen bir hareketi ve durumu ile ilgili niteliğini bildirir: *Bäşdä uni bu yürışgä dä'vät etgän ämirlär esä zäfäriyäsiz uruşdän keyin undän yüz ögirib, zimdän çäh qaziş päyigä tüşdilär.*

⁹ Hacıyev, A., *Fe'l*, Taşkent, 1973, s. 170-173.

“Önce onu bu hücumla *davet eden emirler* ise zafersiz savaştan sonra ona arkalarını dönüp, gizlice kuyu kazma çabasına düştüler.” (Adil Yakubov, Ulugbek hazinesi, s. 24.)

Äkräm üygä kirişi bilän stoldägi märmär siyâhdânniñ tägigä qıstirilgän xatgä közi tüşdi. “Ekrem, içeri girer girmez masadaki mermer hokkanın altına *sıkıştırılan mektup*, gözüne ilişti.” (Adil Yakubov, Kanat cüft boledi, s. 342.)

2. Bu ekle yapılan sıfat fiiller, şahsın veya nesnenin içinde bulunulan zamanda oluşan hareket ve durumu ile ilgili niteliğini de bildirebilir: *Şu sâbâbli hâzir uni eñ qattıq qorqıtgän nârsâ- bu surâtniñ bâsqınçılâr qoligä tüşib qâliş ehtimâli edi.* “Bu sebeple şimdi onu en çok *korkutan (korkutmakta olan) şey*, bu resmin hücumcuların eline düşme ihtimali idi.” (Pirimkul Kadırov, Yulduzlı tünler, s. 10.)

Sultân murâd qaynâgän âlâmân içidä türtki yeb, bâsilib, ezilib uzâq yürdi. “Sultanmurad, *dalgalanmakta olan halk* içinde darbe alıp, ayağına basılarak uzun süre yürüdü.” (Aybek, Nevaiy, s. 61.)

Tumâv ârqaşidâ burnidän toxtâvsiz âqqan suvni hâm sezmaydı. “Nezle yüzünden burnundan sürekli *akmakta olan suyun* da farkına varmıyordu.” (Aybek, Kutlug kan, s. 77.)

3. -gän sıfat fiil eki alan kelimeler, nesnenin statik durumunu da bildirebilir: *Sâçigä bittâ-ikkitâ âq ârâlâgän xâtin çıqıb eşikni açdı.* “Saçına bir iki tane *ak düşen bir kadın*, çıkıp kapıyı açtı.”¹⁰

Sâyârâ zâlniñ köçägä qarâgän kättâ derâzâsigä yaqın câyda, hâmişâ birgä yürädigän dostlâri ârâsidâ otirâdi. “Seyyare, salonun *sokağa bakan büyük camına* yakın bir yerde, sürekli birlikte gezdiği arkadaşlarının arasında oturuyordu.” (Adil Yakubov, Kanat cüft boledi, s. 343.)

4. Sıfat fiilin -gän ile yapılan şekli, bazen bağlama göre daha geniş bir zamanı da bildirebilir:

äytilgän söz-âtilgän oq. “Söylenen söz, atılan oktur.”(Atasözü)¹¹

5. Özbek Türkçesi edebî dilindeki dört durum fiiline (*otir-*, *tur-*, *yât-*, *yür-*) -gän sıfat fiil eki eklendiğinde, şahsın veya nesnenin sadece geçmiş zamanda değil, içinde bulunulan zamanda meydana gelen

¹⁰ Hacıyev, A., Fe’l, Taşkent, 1973, s. 170.

¹¹ Fahri Kemal, vd., Hazirgi özbek edebiy tili, Taşkent, 1957, s. 461.

hareketi ve durumu ile ilgili niteliğini de bildirebilir:

Şu lāhzā bir nimā şitirlādi. Hābib yātgān yeridā yālt etib balkongā açilādigān derāzāgā qarādi. “O anda, bir şey hışırdadı. Habip, *yattığı* (yatmakta olduğu) yerde birden balkona açılan pencereye baktı.” (Mirmuhsin, İlan oçı, s. 176.)

Bārçā közlār içki eşik āldidā turgān Qarāköz begimgā tikildi. “Bütün gözler iç kapı önünde *durmakta olan Karaköz sultana* çevrildi.” (Pirimkul Kadırov, Yulduzli tünler, s. 19.)

Āqarā bāşlāgān dāştdā āt çāptirib yürgān ādāmlār körindi... “Ağarmaya başlayan çölde *at koşturmakta olan adamlar* göründü...” (Adil Yakubov, Ulugbek hazinesi, s. 58.)

Özbek Türkçesi edebî dilindeki -gān ekiyle yapılan sıfat fiiller, isimleşerek, çokluk, iyelik ve hāl eklerini alabilirler:

Bilgānlārim, bilgānlāriñ, bilgānlāri.

Bözçi bilgānini toqıydi. “Bezci *bildiğini* dokur.” (Atasözü)

Qari bilgānni pāri bilmās. “İhtiyarın *bildiğini* peri bilmez.” (Atasözü)

Oñmāgānniñ iti oyri ketgāndān soñ hūrār. “İşi *rast gitmeyen*in iti hırsız gittikten sonra ürür.” (Atasözü)

-gān sıfat fiil eki eklenen fiil, şahıs ekleriyle çekimlendiğinde *ötgān zaman fiil* ‘geçmiş zaman’ şeklini yapar, geçmiş zamanda yapılan iş ve hareketi ifade eder:

kör-gān-mān “görmüşüm”

kör-gān-miz “görmüşüz”

kör-gān-sān “görmüşsün”

kör-gān-siz “görmüşsünüz”

kör-gān “görmüş”

kör-gān “görmüşler”

Bu xānāniñ devārlārigā hām bezākli cāvān yāsālib, yerdān şiftgāçā kitāb terilgān. “Bu odanın duvarlarına da süslü dolap yapılp, yerden tavana kadar kitap *dizilmiş.*” (Adil Yakubov, Ulugbek hazinesi, s. 32.)

-gān sıfat fiil eki, Özbek Türkçesi edebî dilinde birkaç sıfat yapmıştır. Bu kelimelerden bazıları gramer terimleridir:

birlāşgān ‘birleşik’: Birlāşgān Millātlār Tāşkilāti ‘Birleşmiş Milletler Teşkilatı’, *kelişgān* ‘güzel, yakışıklı’: *kelişgān* yigit ‘yakışıklı delikanlı’, *lāblāşgān* (ünli) ‘yuvarlak ünlü’, *lāblāşmāgān* (ünli) ‘düz ünlü’, *oñmāgān* ‘iş i rast gitmeyen’: *oñmāgān* kişi ‘iş i rast

gitmeyen kişi', *ötäketgän* 'aşırı': *ötäketgän zıqnä* 'aşırı cimri', *ötgän* 'geçmiş': *ötgän künlär* 'geçmiş günler'.

-yätgän eki:

Yät- fiilinin leksik anlamını kaybetmesi ve bu şekil üzerine -gän sıfat fiil ekinin eklenmesiyle -yätgän sıfat fiil eki meydana gelmiştir. Bu sıfat fiil eki, fiil köklerine eklenerek şahsın veya nesnenin içinde bulunulan zamandaki hareket ve durumu ile ilgili niteliğini bildirir: *Dästurxängä tärtiläyätgän kiyik kábäbi käklik göştläri häzrätän soñ Qutluğ Nigär xänimgä qoyılär...* "Sofraya getirilmekte olan geyik kebabı ve keklik etleri, hükümdardan sonra Kutlug Nigar Hanım'a servis yapılır..." (Pirimkul Kadırov, Yulduzli tünler, s. 21.)

Endi ottiz toqqız yaşgä kirgän vä qırçillämä yigit yaşini yäsäyätgän Mirzäniñ öz ölimi haqıdägi sözläridän häräm ähli äyır cimlikkä çömdi. "Şimdi otuz dokuz yaşına giren ve tam delikanlılık yaşını yaşamakta olan Mirza'nın kendi ölümü hakkındaki sözleri yüzünden harem halkı, derin bir sessizliğe daldı." (Pirimkul Kadırov, Yulduzli tünler, s. 22.)

-yätgän sıfat fiil ekinin eklendiği kelime, isimleşerek çokluk, iyelik ve hâl eklerini alabilir.

Keläyätgänim, keläyätgäni, keläyätgänläрни.

Örgimçäk torigä oxşäs yapışqâq bir bälä äträfini oräb keläyätgänini sezgän Mullä Fazliddin cân cähdi bilän bu torni yirtib çıqıb ketişgä urindi. "Örümcek ağna benzeyen yapışkan bir şeyin etrafını sarmakta olduğunu sezen Fazliddin, bütün gücüyle bu ağı yırtıp çıkmaya çabaladı." (Pirimkul Kadırov, Yulduzli tünler, s. 11.)

-yätgän ekine şahıs ekleri eklenerek şimdiki zamanı bildirmez. Sadece bazı durumlarda şimdiki zaman fiilinin yapılması için yardımcı olur.

a) *Yoq* kelimesiyle birlikte kullanıldığında şimdiki zaman fiilinin inkâr şeklini yapar. Bu durumda -yätgän eki, iyelik eklerinden birini alır: *İşläyätgänim yoq.* "Çalışmıyorum.", *keläyätgäni yok.* "Gelmedi."

b) *-emiş* ile birlikte şimdiki zamanın rivayetini yapar: *Keläyätgän emiş* "Geliyormuş.", *Oqıyätgän emiş.* "Okuyormuş."

c) *-edi* ile birlikte şimdiki zamanın hikâyesini yapar: *keläyätgän*

edi 'geliyordu', *oqiyâgân edi* 'okuyordu.'

d) *-dir* ekini alarak içinde bulunulan zamanda belirsizlik ve olasılık bildirir: *İşlâyâtgândir*. "Çalışıyordur."¹²

-yâtgân ekinin yapım eki olarak sıfat yaptığı görülmez.

-digân (< turgân) eki:

Bu sıfat fiil eki, ünlü ile biten fiillere -y, ünsüzle biten fiillere -â zarf fiilinden sonra eklenir. Bu ekin, *turgan* şeklinden geldiği kaynaklarda kaydedilmiştir.¹³

A. Hacıyev, bu ekin hazirgi kelesi zaman sıfat fiil eki olduğunu belirterek, ekteki şimdiki veya gelecek zaman anlamının kel- âdir, işlâ-ydir kısmı yoluyla ifade edildiğini, -gân ekinin zamanın anlamına etki etmediğini ifade eder.¹⁴

-digân ekiyle yapılan sıfat fiiller, aşağıdaki anlamları bildirir:

1. Bu ekle yapılan sıfat fiil, şahsın veya nesnenin gelecek zamanda meydana gelecek hareketi ve durumu ile ilgili niteliğini bildirir:

Esân Dävlät begim qayyigä berilib yırläb otirädigän päyt emäsliğini endi sezdi. "Esan Devlet Valide, kendini kaptırıp *üzülüp ağlayacak vakit* olmadığını, şimdi anladı." (Pirimkul Kadırov, Yulduzli tünler, s. 34.)

Bârädigän yeriñgä tâş ätmä! "Gideceğin yere taş atma". (Atasözü)

2. Bu ekle yapılan sıfat fiiller, şahsın veya nesnenin içinde bulunulan ya dadaha geniş bir zamanda meydana gelen hareketi ve durumu ile ilgili niteliğini bildirir:

İnstitudä qışlâqqa mençälik yaqın turädigän, uni mençälik bilädigän birärtä arxitektör yoq, deb gerdäyib yürgän edi. "Enstitüde köye benim kadar yakın oturan, orayı benim kadar *iyi bilen bir tane bile mimar* yok diye gerilerek geziyordu. (Adil Yakubov, Kanat cüft

¹² Hacıyev, A., Fe'l, Taşkent, 1973, s. 172.

¹³ Gulamov, E., Fe'l, Hazirgi zaman Özbek tili kursiden materialler, Taşkent, 1954, s. 35; Kononov, A., N., Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka, Moskova-Leningrad, 1960, s. 238.

¹⁴ Hacıyev, A., Fe'l, Taşkent, 1973, s. 173.

boledi, s. 343.)

Amudäryä boyigäçä yer häydäb paxta ekdik. Dâri sâçilmäydiğän boş yer qâlmadı. “Amuderya kıyısına kadar yer sürüp pamuk ektik. *İlâçlanmayan boş yer kalmadı.*” (Mirmuhsin, İldizler ve yeprekler, s. 19.)

2. maddede ifade edilen anlam, -gän sıfat fiil ekiyle de verilebilir. Bir başka deyişle, yukarıdaki örneklerde bulunan -digän eki, -gän ekiyle değiştirildiğinde anlamda bir değişiklik olmaz: *Amudäryä boyigäçä yer häydäb paxta ekdik. Dâri sâçilmägän boş yer qâlmadı.*

-digän ekiyle yapılan sıfat fiil de isimleşerek çokluk, iyelik ve hâl eklerini alabilir:

Äräläriñ buzilişini päyläb yürädigänlär bär. İş qılmäy tili bilän yürädigänlär bär. “Aranızın bozulmasını bekleyenler var. İş yapmadan dedikodu yayanlar var.” (Mirmuhsin, İldizler ve yeprekler, s. 8.)

(*Şärbätxân*)-*Men äkängä yüz märtä gäpirdimki, endi bu işiñdän ket dedim. älädigäniñni äldiñ, yıyadigäniñni yıydiñ issıyıda boşä dedim.* (Şerbet Hanım) -Ağabeyine yüz defa şimdi bu işinden ayrıl dedim. *Alacağımı aldın, toplayacağımı topladın, sıcağı sıcağına git dedim.*” (Mirmuhsin, İlan öçi, s. 258.)

Özbek Türkçesi edebî dilinde, fiillere -digän eki ve şahıs ekleri eklenerek *kelesi zaman lazim fe'lini* ‘gelecek zaman gereklilik fiili’ yapar ve gelecek zamanda gerekliliği bildirir: *Amantây äräläşmäsä iş buzilädigän.* “Amantay karışmasa iş bozulacak.” (Seid Ahmed, Seylenme, Toybaşı, s. 366.)

Edebî dilde gelecek zaman için fiil köklerine -ä, -y zarf fiil ekinden sonra şahıs ekleri eklenerek yapılan şekil, çok kullanıldığından -digän ekiyle yapılan şekiller, sıfat fiile dönüşmüştür.

Özbek Türkçesi edebî dilinde, -digän eki eklenen fiil, bol-fiiliyle birlikte kullanıldığında;

a) Fiilin bildirdiği hareketin tekrarlandığını, alışkanlık hâlini aldığı bildirir: *Äfändi tängägä örgänib här küni bämädäd nәмâzidän keyin sütfuruş bälälärniñ yolini tosädigän boldi.* “Nasrettin Hoca, paraya alışıp her gün sabah namazından sonra süt satan çocukların yolunu keser oldu.” (Efendi letifeleri)

Qâzi pârâxorlikkâ yâmân örgängän edi. Qâzilikdän tüşgändän keyin hâmi kimni körsä, oñ kâftini qaşläydiğän bolib qâldi. “Kadı, rüşvet yemeye fena alışmıştı. Kadılıktan ayrıldıktan sonra da kimi görse, sağ avucunu kaşır oldu.” (Efendi letifeleri, s. 187.)

b) Gelecek zamanda yapılacak iş ve hareket için istek bildirir:

Şuniñ üçün üy tâpilgünçä, bälki toy ötgünçä biz şu yerdä turädigän, dädäm özi dökân açgünçä ämäkimgä qarâşädigän boldi. “Bu sebeple, ev bulununcaya kadar belki, düğün bitinceye kadar biz, burada kalacak olduk, babam dükkân açincaya kadar amcama yardım edecek oldu.” (Abdulla Kahhar, Ötmişden ertekler, s. 207.)

Zârur işläri bolışigä qarämäy, vraçlär mäslähätigä körä Coraqulov xâtini Gülcähân bilän birgä yâqşänbä küni samalyotgä çıqadigän boldi. “Zorunlu işleri olmasına rağmen doktorların tavsiyesine göre Corakulov, karısıyla birlikte Pazar günü uçağa binecek oldu.” (Mirmuhsin, İldizler ve yepraqler, s. 196.)

Toplanan malzemeye göre Özbek Türkçesi edebî dilinde -digän ekiyle kelime yapıldığına rastlanmamıştır.

-(ä)r eki:

Bu ekle yapılan sıfat fiil, şahsın veya nesnenin gelecek zamanda meydana gelen hareketi ve durumu ile ilgili niteliğini bildirir:

Yaxşi hâmkı, insân öziniñ öläi küniñi bilmäydi. Ägär u bu küniñi bilgänidä bir kün hâmi yâşây älmäsdi. “İyi ki, insan kendi öleceği günü bilmiyor. Eğer o, bu gününü bilseydi, bir gün bile yaşayamazdı.” (Mirmuhsin, İldizler ve yepraqler, s. 41.)

Bârär yerdän keçikmä, barmäs yergä içikmä. “Gidilecek yere gecikme, gidilmeyecek yere girme.” (Atasözü)

Gelecek zaman sıfat fiil eki olarak -digän ekinin çok kullanılması sebebiyle olsa gerek bu ek, işlek bir sıfat fiil olmaktan çıkmış, sıfata yaklaşmıştır.

Pâdşâ bir küni uçâr ât miñgisi kelgänini äytib äfändigä yârıldı. “Padişah, bir gün uçan ata binmek istediğini söyleyerek Hoca’ya içini açtı.” (Letifeler, s.12.)

Äkrämniñ esidä bâr: uruşdän äldin, Äkräm yetti-säkkiz yâşâr päytidä bütün qışlâq yâzdä... däştgä qâvun ekib bälälär hâr küni keçqurun eşäkdä qışlâqqa qâvun täşişâr edi. “Ekrem hatırlıyor:

Savaştan önce, Ekrem *yedi sekiz yaşındayken* bütün köy, yazın çöle kavun eker, çocuklar her gün akşam eşekle köye kavun taşırlardı.” (Adil Yakubov, Kanat cüft boledi, s. 380.)

-(ä)r sıfat fiil ekinin olumsuz şekli de şahıs ve nesnenin niteliğini bir zaman kavramına bağlı olarak bildirmez, bu ek, tamamen sıfatlaşmıştır:

Bu ärzimäs şân şuhrät, märtäbä vä ülkän mänsäb, gözäl vä määdäniyätli xätindän körä, öşä mehnäti äyır bolsä häm özi äddiy, betäşviş beyalvä turmuşi ä'lâ emäsmidi? “Bu değmeyecek şân şöhret, makam ve yüksek mevki, güzel ve kültürlü karınsındansa o emeği ağır olsa da kendinin basit, sıkıntısız hayatı daha iyi değil miydi?” (Adil Yakubov, Kanat cüft boledi, s. 417.)

Sundäy qilib keç küzniñ şäräfätli künläridän biri-oninçi noyabr Näbi Mäcidovniñ häyätidä öçmäs iz qaldirdi. “Böylece güzün son uğurlu günlerinin birinde 10 Kasım, Nebi Mecidov’un hayatında *silinmeyen iz* bıraktı.” (Nemet Yakubov, Can, s. 100.)

Özbek Türkçesi edebî dilinde -(ä)r eki eklenen fiil, şahıs ekleriyle çekimlendiğinde *hazirgi kelesi zeman güman fe’lmi* yapar ve gelecek zamanda belirsizlik bildirir: *Ertägä siznikigä bärärmän.* “Yarın size *gelebilirim.*”

(Mirzäkärimbäy) *-Bälki zavod quriş üçün ävärä bolışgä toyri kelmäs, biz täyyär zavodni, işläb turgän zavodni qolgä älärmiz, häm cüdä ärzängä älärmiz.* “(Mirzakerim) - Belki fabrika kurmak için avare olmak gerekmez, biz hazır fabrikayı, çalışmakta olan fabrikayı *alabiliriz*, hem de çok ucuza *alabiliriz.*” (Aybek, Kutlug kan, s. 72.)

Özbek Türkçesi edebî dilinde -(ä)r sıfat fiil eki eklenen fiil, *edî* şekli ile birlikte kullanıldığında *ötgen zeman devam fêlini* ‘geniş zamanın hikâyesini’ yapar, geçmiş zamanda iş ve hareketin bitmediğini, devam ettiğini bildirir:

Äkräm institutdä başlängän bu yavyäni çetdän küzätärkän, gâh bu ädämlärgä äcäblänär, gâh iç-içidän räncir, gâh fıyıni çıqıb, köçälärni äylänib kelärdi. “Ekrem, enstitüde başlayan bu kavgayı uzaktan izlerken, kâh bu adamlara *hayret eder*, kâh kırılır, kâh çok sinirlenip sokakları *dolaşır.*” (Adil Yakubov, Kanat cüft boledi, s. 510.)

Özbek Türkçesi edebî dilinde -(ä)r sıfat fiil eki, kelime yapımında, özellikle birleşik kelime yapımında işlek eklerden biri olmuş, birleşik kelimenin ikinci kısmında gelerek çok sayıda ad ve sıfat yapmıştır:

Adlar:

a. *Şahıs adları*: *âtbâqar* 'seyis', *betgäçâpâr* 'utanmaz, dobra', *cânküyâr* 'bir iş veya insan için candan çalışan kişi', *çoçqabâqar* 'domuz bakıcısı', *çölquvâr* 'çölleri bayındırlaştıran kişi', *izquvâr* 'iyi iz süren kişi', *källâkesâr* 'insan öldüren, katil', *mâlbâqar* 'çoban', *orinbâsâr* 'bir kişinin işini devam ettiren, yardımcı', *tâvuqbâqar* 'tavuk bakıcısı', *tâm teşâr* 'çatı kırıp hırsızlık yapan kişi', *tâşkesâr* 'taş kesen, taş yontan kişi', *yolbâsâr* 'yolcuların yolunu keserek soyan kişi, eşkiya', *yoltosâr* 'eşkiya'.

b. *Hayvan adları*: *bâltäyutâr* 'leşle beslenen bir yırtıcı kuş', *beşiktervâtâr* 'beşik gibi sallanan, uzun ayaklı haşarat', *böribâsâr* 'koyunları kurttan koruyan çoban köpeği', *eçkemâr* < *eçkiemâr* 'bir buçuk metre boyundaki kertenkele', *iskabtâpâr* 'sivri sinek gibi insanı sokan bir haşarat'.

c. *Bitki adları*: *küngäbâqar* 'ay çiçeği', *pâçaqırqar* 'çok dikenli ve beyaz çiçekli kuşburnu', *pâşşâqonmäs* 'dikenli ve güzel kokulu çiçekleri olan bir bitki'.

d. *Gelenek adları*: *mâl yâyar* 'düğün gecesinin ertesi günü çeyiz yayma töreni ve verilen ziyafet', *mâl yıyar* 'düğünden yaklaşık yirmi otuz gün geçtikten sonra çeyizi toplama töreni', *üykörâr* 'gelinin akrabalarının damadın ailesiyle tanışma töreni', *yüz körâr* 'nikâhın ertesi günü, yüz hediye ile gelin görme töreni'.

Ayrıca -är sıfat fiil eki, aşağıdaki adları da yapmıştır:

âtçâpâr 'hipodrom', *hüsnbuzâr* 'sivilce', *otsâçâr* 'yanan sıvı saçan âlet', *tânâtâr* 'tan vakti'.

Sıfatlar:

a) *İnsanın özelliğini bildiren sıfatlar*: *ârâbuzâr* 'ara bozan': *ârâbuzâr* kişi 'ara bozan kişi', *haqsevâr* 'adaletperver': *haqsevâr* âdâm 'adaletperver adam', *xuş yâqmäs* 'tembel': *xuş yâqmäs* âdâm 'tembel adam', *içküyâr* 'dert ortağı': *içküyâr* dost 'dert ortağı dost', *elsevâr* 'vatanperver': *elsevâr* xalq 'vatanperver halk', *erksevâr* 'hürriyetperver': *erksevâr* xalq 'hürriyetperver halk', *issiq sevâr*

'sıcağı seven ekin ve ağaç': ıssıq sevär ekin 'sıcağı seven ekin', *iş yâqmäs* 'tembel':iş yâqmäs âdäm 'tembel adam', *qânunbuzär* 'kanunlara uymayan, kanun bozucu': qânunbuzär kişi 'kanun bozan kişi', *mehnät sevär* 'çalışmayı çok seven': mehnät sevär dehqân 'çalışmayı çok seven çiftçi', *şärtkesär* 'dobra konuşan': şärtkesär âdäm 'dobra adam', *tebsä-tebränmäs* 'vurdumduymaz': tebsä-tebränmäs âdäm 'vurdumduymaz adam', *tinçliksevär* 'barış sever': tinçliksevär xalq 'barış sever halk', *turmuşbuzär* 'ailenin dağılmasına sebep olan, yuva yıkan': turmuşbuzär xâtin 'yuva yıkan kadın', *yebtoymäs* 'obur': yebtoymäs âdäm 'obur adam'.

b) *Nesnenin özelliğini bildiren sıfatlar*: *âsmânöpär* 'gökdelene': âsmânöpär binâ 'gökdelene', *bârsä kelmäs yol* 'Gidişi olup, dönüşü olmayan yol', *beşätär* 'beş tane mermi atan': beşätär miltıq 'beş tane mermi atan tüfek', *ensäqatär* 'can sıkıcı, saçma': ensäqatär gäp 'saçma cümle', *keçpişär* 'geç olgunlaşan': keçpişär qâvun 'geç olgunlaşan kavun', *qoşätär* 'çift kurşun atan': qoşätär miltıq 'çifte', *ortäpişär* 'mevsim ortasında olgunlaşan': ortäpişär älmä 'mevsim ortasında olgunlaşan elma', *tezâqar* 'hızlıakan': tezâqar däryä 'çabuk akan nehir', *tezätär* 'çabuk çabuk mermi atan, otomatik': tezätär miltıq 'otomatik tüfek', *tezpişär* 'erken olgunlaşan': tezpişär paxtä 'çabuk olan pamuk', *tezuçär* 'hızlı uçan': tezuçär samolyot 'çabuk uçan uçak'.

-vçi eki:

Bu sıfat fiil eki, sonu -ä ile biten fiillere eklendiğinde, /v/ ünsüzünün etkisiyle /ä/ ünlüsü, /å/ ünlüsüne dönüşür; ünsüzle biten fiillere eklendiğinde /u/ ünlüsü alır. Bu ekle yapılan sıfat fiiller, nesnenin ve şahsın niteliğini belirli bir zamana bağlı olarak bildirmez.

...bütün ändâmi, siymâsi dürüst äilädä tärbiyâ körgänligini täsdıqlävçi yaş xâtin Annagä yaqınlâşdı. " ... bütün endamı, siması iyi bir ailede yetiştigini gösteren genç kadın, Anna'ya yaklaştı." (Aybek, Kutlug kan, s. 89.)

Yâlyız bâylärgä hâm kättä ämâldârlärgä müyässär boluvçi bundäy häşämätli restorandä otirgäni üçün xursänd bolgän, käyfi kötärilgän Abdişükür Ümâr Xayyâmniñ mänä şu rubâiysini yâddän oqıb ketdi. "Sadece zenginlere ve yüksek mevki sahiplerine nasip olan böyle muhteşem restoranda oturduğu için memnun olan, keyfi yerine gelen Abdişükür, Ömer Hayyam'ın bu rübaisini ezbere okudu."

(Aybek, Kutlug kan, s. 85.)

Genel olarak -vçi ekiyle yapılan sıfat fiiller az kullanılmaktadır. Bu şeklin ifade ettiği anlam, -digän eki ile de verilebilmektedir.¹⁵

Özbek Türkçesi edebî dilinde -vçi sıfat fiil eki, aşağıdaki adları ve sıfatları yapmıştır:

a) *Meslek adları*: *âqlâvçi* 'avukat', *âtuvçi* 'atıcı', *biçuvçi* 'biçkici', *âyblâvçi* 'savcı', *häydâvçi* 'sürücü', *qârâlâvçi* 'savcı', *oquvçi* 'öğrenci', *oqıtuvçi* 'öğretmen', *sâtuvçi* 'satıcı', *tergâvçi* 'sorgu hakimi', *tâşuvçi* 'taşımacı', *tikuvçi* 'terzi', *toquvçi* 'dokumacı', *uçuvçi* 'pilot'

b) *Gramer terimleri*: *câmlâvçi sân* 'topluluk sayıları', *qarâtuvçi* 'tamlayan', *pârtlâvçi ündâş* 'patlayıcı ünsüz', *sifâtlâvçi* 'niteleyen', *siryâluvçi ündâş* 'sızıcı ünsüz', *tüslâvçi qoşimçâ* 'fillerin şahıs ekleriyle çekilmesini sağlayan ekler', *türlâvçi qoşimçâ* 'hal ekleri', *toldiruvçi* 'nesne, dolaylı tümleç', *yäsâvçi qoşimçâ* 'yapım eki'.

Ayrıca -vçi sıfat fiil eki, aşağıdaki adları da yapmıştır:

säylâvçi 'seçmen', *tiñlâvçi* 'dinleyici', *südrâluvçi* 'sürüngen', *sütemizuvçi* 'memeli'.

-âcäk eki:

-âcäk eki, Özbek Türkçesi edebî dilinde fazla işlek değildir. Bazı kaynaklarda bu ek, sıfat fiil ekleri arasında verilmezken, bazı kaynaklarda üzerinde fazla durulmamıştır.

Bu ekle yapılan sıfat fiiller, şahıs ve nesnenin gelecek zamanda gerçekleşecek hareket ve durumu ile ilgili niteliğini bildirir:

Ämmâ endi yaxşimi, yâmânmi, qaynânäsi, tuylâcäk bäläsiniñ buvisi-şu Şärbätxân äyâ. Uni hürmät qılış keräk. "Artık şimdi iyi mi, kötü mü, kaynanası *doğacak çocuğunun* ninesi Şerbethan anne. Ona saygı göstermek lâzım." (Mirmuhsin, İlan öçi, s. 198.)

Lekin Başircân Törä bâbâniñ mâzârigä qurilâcäk sayanäni xayâlän köz âldigä keltirärkän, yürägi hapqırıp, özini... nâcât eşigi âldidä turgândeğ his etdi. "Ama, Beşircan, Töre Dedenin mezarına *yapılacak mermeri* hayalen göz önüne getirirken, heyecanlanıp, kendini, ... kurtuluş kapısı önünde duruyor gibi hissetti." (Nemet

¹⁵ Hacıyev, A., Fe'l, Taşkent, 1973, s. 176.

Eminov, Süverek, s. 135.)

(*Dâmlâ*)- *Ägär istäsäñiz men hämmädän burun öz qızım vä küyävim, toyrirâyı, bolâcäk küyävimni qâraläymän.* “ (Hoca)- Eğer isterseniz ben, herkesten önce kendi kızım ve damadım, daha doğrusu *müstakbel damadımı* eleştireyim.” (Adil Yakubov, Kanat cüft boledi, s. 360.)

-âcäk eki ile yapılan sıfat fiil, isimleşerek, çokluk, iyelik ve hâl eklerini alabilir:

Küzdä ekinlär yıyılğändän soñ, xocäsüdän haqını âlib Hirâtgä tüşäcäğini sözlädi. “Güzün ekinler toplandıktan sonra, patronundan hakkını alıp Herat’a *gideceğini* söyledi.” (Aybek, Nevaiy, s. 53.)

Özbek Türkçesi edebî dilinde, bu ek, ünsüzle biten fiil köklerine -âcäk, ünlüyle biten fiil köklerine -yâcäk ve şahıs eklerinin eklenmesiyle *anık kelesi zaman* ‘kesin gelecek zaman’ şeklini yapar, bir iş ve hareketin gelecek zamanda kesin yapılacağını ifade eder:

bâr-âcäk -mân ‘gideceğim’
bâr-âcäk-sän ‘gideceksin’
bâr-âcäk ‘gideceksin’

bâr-âcäk-miz ‘gideceğiz’
bâr -âcäk-siz ‘gideceksiniz’
bâr-âcäklär ‘gidecekler’

bâşlä-yâcäk-män ‘başlayacağım’
bâşlä-yâcäk-sän ‘başlayacaksınız’
bâşlä-yâcäk ‘başlayacak’

bâşlä-yâcäk-miz ‘başlayacağız’
bâşlä-yâcäk-siz ‘başlayacaksınız’
bâşlä-yâcäk-lär ‘başlayacaklar’

Özbek Türkçesi edebi dilinde -âcäk sıfat fiil eki, *kelâcäk* ‘gelecek’ ve *tegâcäklik qıl* ‘şaka yapmak’ kelimelerini yapmıştır.

Özbek Türkçesi edebî dilinde artık sıfat fiil olarak değerlendirilmeyen -ğusi/ -güsi ve-miş ekleri, birkaç kelimedede kullanılmaktadır: *bolyusi, kelgüsi, qılmış, ötmış.*

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

Özbek Türkçesi edebî dilinde sıfat fiiller, eklendikleri fiil köklerinin bildirdiği iş ve hareketle ilgili olarak şahıs ve nesnelere dinamik niteliklerini bildirirler.

Özbek Türkçesi edebi dilinde en işlek sıfat fiil ekleri, -gän, -digän, -yätgän ekleridir.

Özbek Türkçesi edebî dilinde sıfat fiil eklerinin eklendiği kelimeler, şahıs ve nesnelere niteliklerini net bir zamana bağlı olarak değil, belirsiz bir zamana göre bildirirler.

Özbek Türkçesi edebî dilinde sıfat fiil ekleri, kelime de yapmaktadır. Sıfat fiil olarak çok işlek olmayan(-ä)r ve -uvçi ekleri, kelime yapımında diğer sıfat fiil eklerine göre daha işlektir.

Kullanılan transkripsiyon işaretleri:

- ä : Yuvarlak söyleyişe meyilli /a/ sesi.
 ä : Açık /e/ sesi.
 e : Kapalı /e/ sesi.
 ɣ : Art damak /g/ sesi.
 x : Gırtlak /h/ sesi.
 q : Art damak /k/ sesi.
 ñ : Nazal /n/ sesi

KAYNAKLAR

- Abdulla Kahhar, (1988), *Ötmişden ertekler*, Taşkent.
 Aybek, (1980), *Kutlug kan*, Taşkent.
 -----, (1954), *Nevaiy*, Taşkent.
 Cumaniyazov, R., (1949), "Özbek tilide sifetdaş", *Trudı instituta yazıka i literaturu im A. S. Puşkina*, Taşkent, s. 103-130.
 Eminov, Nemet., (1987), *Kahkaha- Süverek*, Taşkent.
 Eraslan, Kemal, (1999), "Türkçede İsim-Fiiller", *Türk Gramerinin Sorunları II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 119-126.
 Ergin, Muharrem, (1997), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
 Fahri Kemal, vd., (1957), *Hazirgi zeman özbek tili*, Taşkent.
 Gulamov, E., (1954), *Fe'l*, Hazirgi zeman Özbek tili kursiden materialler, Taşkent.
 Hacıyev, A., (1962), "Özbek tilide sifetdaş", *Özbek Tili ve Edebiyatı Meseleleri*, No: 4, Taşkent, s. 34-39.

- , (1973), *Fe 1*, Taşkent.
- , (1985), *Lingvistik terminlarning izahli lugati*, Taşkent.
- Kadirov, Pirimkul, (1988), *Yulduzli tünler*, Taşkent.
- Koklyannova, A. A., (1963), *Kategoriya vremeni v sovremennom uzbekskom yazıke*, Moskova.
- Kungurov, R., Tihanov, A., (1969), *Obratny slovar uzabekskogo yazıka*, Semerkant.
- Kononov, A. N., (1960), *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka*, Moskova - Leningrad.
- Mirmuhsin, (1989), *İldizler ve yeprakler*, Taşkent.
- , (1994), *İlan öçi*, Taşkent.
- Mirzayev, M., vd., (1970), *Özbek tili*, Taşkent.
- Özbek tili grammatikası I*, (1975), Taşkent.
- Özbek tilining izahli lugati I-II*, (1981), Moskova.
- Rezzakov, H., vd., (1965), *Letifeler*, Taşkent.
- Sarımsakov, B., vd., (1984), *Özbek halk makalleri*, Taşkent.
- Sarımsakov, B., Yoldaşeva, F., (1989), *Efendi letifeleri*, Taşkent.
- Süleymanov, A. H., vd., (1962), *Fe'l zemanleri*, Taşkent.
- Şabdurahmanov, Ş., vd., (1980), *Hazirgi özbek edebiy tili*, Taşkent.
- Tursunov, U., vd., (1992), *Hazirgi özbek edebiy tili*, Taşkent.
- Yakubov, Adil, (1986), *Ulugbek hazinesi*, Taşkent.
- , (1986), *Kanat cüft boledi*, Taşkent.
- Yakubov, Nemet, (1993), *Can*, Taşkent.